

ELISENDA VIVES I BALMAÑA

NOTA SOBRE UN CANELOBRE MEDIEVAL DE LA MASSANA (ANDORRA)

Per comprendre la litúrgia medieval i recuperar l'ambient estètic en que havien de desenvolupar-se les cerimònies d'una manera global, el tema de la il·luminació és dels més importants, puix modifica l'espai, els objectes i les interrelacions que s'hi creen. La il·luminació de les esglésies medievals devia de ser molt matitzada i discreta amb fonts de llum de diversos tipus basats en les candeles i formes conegudes per la iconografia i pels objectes que resten, i que eren canelobres de sobre l'altar, d'altres de peu i corones de llum suspeses, a més de la llum natural que podia penetrar per les obertures de l'edifici, situades en llocs determinats. Les recerques sobre aquestes qüestions tenen un atractiu incrementat per la interpretació dels objectes destinats a la il·luminació des d'altres punts de vista, com la seva producció tècnica, el seu desenvolupament estilístic.

La il·luminació dels temples és un tema que s'expressa ja en els texts bíblics i a través de l'edat mitjana hi ha una evolució supeditada a l'espai amb tipus de làmpades que, si seguim Gudiol (1902), comença per les corones de llum suspeses i els canelobres de peus ja s'introduïrien en un període preromànic.

La forma més corrent de canelobre fins el XII era, probablement, el de peu, realitzat en metalls nobles i en d'altres més senzills com el ferro. Consistien en una canya sostinguda per tres peus sovint corbats i rematada per una punta, que amb certa freqüència tenia un plat, on es clavava el ciri. Seguint sempre Gudiol, es situaven vora l'altar i es podia completar la il·luminació amb ciris sobre les reixes. Els canelobres de peu es continuaren emprant fins més endavant i amb un increment considerable dels elements constituents i de la decoració.

A Catalunya es coneix una important col·lecció de canelobres de ferro, reunint els de museus i centres diversos, relacionables amb les indústries de la farga esteses al Pirineu. Tot i que a Andorra es fa esment del ferro en els documents més antics referits a les Valls (860), a partir d'aquesta data, rarament apareix citat, ni en la seva explotació ni en la transformació. El 1289 apareix com un dels productes gravats

amb les taxes que es cobraven en passar pel Castell de La Bastida de Ponts. El 1218, una vinya estava situada a la Fàbrega, nom que suggereix fàcilment el de farga (Guillamet 1988). Com a ofici, podem deduir-ne la seva extensió amb noms com Ferrer, Ferriol, proporcionalment força corrents.

Sorprèn, però, com aquesta activitat, de certa envergadura i objecte de comerç, sigui tan poc representat per la documentació existent, sobretot si es posa en relació amb el valor de la terra ja que, pràcticament, tots els documents coneguts del IX al XIII es refereixen a la propietat, explotació i drets sobre el camp i els seus fruits. Les investigacions realitzades s'han centrat en els segles IX i XIII (Guillamet 1988, Baraut 1989), les recerques sobre el darrer període de l'edat mitjana haurien de ser més explícites.

La producció que en resta és, en contrast, prou important puix a més d'instal·lacions i eines procedents ja de l'edat moderna, les reixes, panys i forrellats de les portes formen un conjunt interessantíssim, que serà estudiat properament, de probables arrels en el final de l'edat mitjana. Una creu de ferro de l'església de Santa Coloma, amb terminacions flordellisades i fulles ornamentals paral·leles a les del canelobre que ara descriurem i dos canelobres més, constitueixen, fins el moment, els únics objectes religiosos de ferro coneguts d'època medieval.

Les representacions de canelobres en pintura o escultura solen presentar aquestes peces sobre l'altar i un dels exemples més interessants és el de l'església de Sant Martí de la Cortinada a la Vall d'Ordino propera, on un dels personatges de les pintures murals del segle XII duu un candel amb les dues mans —aspecte que indica la mobilitat d'aquests objectes i potser un ús processional—, trípod, dos nusos esfèrics i amb un plat sota la candela. Un altre exemple podria ser el de l'absis de Sant Esteve de Polinyà, on es representen els 7 canelobres de l'Apocalipsi que, a més, tenen el text CANDELABRA (i on per cert un dels genets de l'Apocalipsi duu una llança rematada en «T») i són simples trípod, nus al terç superior i *superficie*. Altres exemples es podrien citar fora de Catalunya, i també n'apareixen amb certa freqüència a retaules ja gòtics, però són peces de factura senzilla que suggereixen la perduració de les formes més primitives del romànic.

Descripció del canelobre

A Andorra es conserven tres canelobres de peu procedents de la mateixa parròquia, La Massana. Dos d'ells són de Sispony i han estat publicats (Soler 1989) i el tercer, procedent de l'església de Sant Iscle i Santa Victòria, la parroquial, i del qual donem aquí notícia, ha romàs inèdit fins el present. Tots tres són de ferro forjat i responen a una factura i tipologia similar. El canelobre de La Massana està molt ben conservat, és complet, sense alteracions ni deterioraments (figura 1). L'alçada total és de 152 cm, l'amplada màxima del peu és de 55 cm. i el diàmetre de la corona de 31,5.

El peu està constituït per una tija de secció quadrada amb les cantonades bisellades i de la qual, a l'extrem inferior, surten directament dues potes, obertes de de la pròpia canya, planes i que es completen amb dues peces perpendiculars, soldades per formar les quatre potes, pràcticament paral·leles al sòl, de la base. A la meitat de la tija, aproximadament a 51 cm. del sòl i 44 de l'arrancament de les potes, hi ha un nus en forma d'esfera aplanada, ornat amb quatre fulles, de tipus llorer, a sota i quatre més a sobre doblegades sobre el nus que embolcallen totalment. L'alçada del conjunt ornamental és de 12 cm. A mesura que la tija s'aixeca, disminueix la gruixària de la secció i es modifica la seva forma. El diàmetre màxim a la base és de 5 cm., sota el nus ara descrit en fa 3 i s'afina fins un nus superior, on assoleix 2 cm. de secció, tot adquirint una estructura poligonal més accentuada que a l'inici. A 1 metre de la base, hi ha un segon nus, esfèric també, lleugerament aixafat, però on destaca la part superior, totalment plana, mentre que la inferior conserva la curvatura de la peça.

A 5 cm. per damunt d'aquest nus, hi ha el suport de la corona del canelobre, mòbil i desmuntable respecte el peu. Està constituït per una anella que s'inserta a la tija i d'on surten tres braços lleugerament ondulats que sostenen, per mitjà de reblons, una peça plana, rectangular, de 6,8 cm. d'alçada, que forma un cercle o corona, amb els extrems units per dos reblons. El nus superior hauria de sostenir, segons altres peces, tot el sistema de suport de la corona i així ho fa sospitar la seva superfície superior, plana, però en aquest cas queda encaixat més amunt. El peu del canelobre d'una extremada simplicitat, sense la corona, adquireix l'aspecte dels tipus més senzills i es redueix als elements funcionals.

A la corona hi ha un seguit de símbols i figures (figura 2), tot donant un aspecte molt característic, que permeten realitzar algunes hipòtesis sobre la seva significació i, per tant, la del canelobre. Hi ha, en total, quatre temes diferents, repartits en sis figures oposades, cadascuna amb les seves particularitats. Aquests elements estan disposats en el següent ordre: una lletra tau, una flor de lis, la figura d'un orant, una conxa de pelegrí, una flor de lis i una segona figura orant. Realitzades a forja, cadascuna està unida a la corona per mitjà d'un rebló.

La tau és molt senzilla, les cantonades arrodonides, sense incisions ni relleus, la peça completa mesura 12 cm. d'alçada, essent la barra horitzontal de 5 cm. La flor de lis contigua té una punta romboidal i les dues laterals formen una lleugera corba amb una alçada total de 12,2 cm.

La primera figura d'orant és una imatge antropomorfa, esquemàtica, amb el cos triangular sota els braços que són de secció el·líptica i es corben amb les mans juntes formant una mena d'anella. L'actitud és de resar, les mans en forma d'aleta tenen els dits marcats per incisions paral·leles. Les espatlles estan assenyalades de manera mínima, el coll i el cap s'eleva quasi directament dels braços. La cara és ovalada i de trets esquemàtics: celles prominents, ulls enfonsats, nas de perfil moderadament convex i triangular en norma frontal, la mandíbula està suaument modelada. No hi

ha signes indicant cabells. L'alçada total de la figura és de 13 cm.

El següent element és una conxa de pelegrí invertida sobre un suport –que podria indentificar-se com una palmeta–, plana i també esquemàtica, és la valva estriada amb incisions que arriben al peu de la figura formant una creu en aspa. L'alçada total és de 11,2 cm. Seguint aquest ordre correlatiu, hi ha una segona flor de lis, molt elemental, amb la fulla vertical romboidal i les laterals, horitzontals, rectes i fusiformes, sense la característica curvatura d'aquestes peces. L'alçada és de 14 cm.

L'element immediat és el segon orant (figura 3), d'esquema similar al primer del que es diferencia en alguns detalls. El cos també triangular, porta unes incisions en forma de creu a l'alçada del pit i dues ratlles longitudinals paral·leles a ambdós costats, que poden simular el vestit. Els braços estan en la mateixa posició descrita abans, sense els dits de les mans marcats. L'esquema del coll és com el de l'orant anterior, el cap, pla en la part posterior, amb petits defectes a la zona superior degut probablement a la forja. En mig del front hi ha una incisió transversal molt fina, inexistent a la figura precedent, que va de banda a banda i podria indicar un barret o qualsevol altre element capilar. El nas és recte de perfil i triangular en forma frontal, els ulls enfonsats amb la nineta marcada per una perforació circular. La boca està, en aquesta ocasió indicada per una incisió transversal. L'alçada és de 14 cm.

Com ja hem indicat, les flors de lis són peces parelles amb, però, particularitats pròpies. Les primeres es diferencien segons la disposició corbada o rectilínia de les fulles laterals; les segones imatges es distingeixen en el tractament dels trets facials, de les mans i de la vestimenta. La cara és més completa en un d'ells per la incisió frontal i la incorporació de la boca, però no té els dits de les mans marcats i en canvi, el vestit té incisions. Aquestes diferències podrien ser el producte de l'atzar, però el més probable és que siguin intencionades perquè es tracta d'incisions en les figures antropomorfs, no de formes substancialment distintes, però s'ens escapa la interpretació correcta d'aquests dissimetries. En el cas de les flors de lis, cal considerar que el tema pot presentar múltiples variacions en les representacions, però el més corrent, dins les esquemàtiques, és de les fulles laterals curvades.

A la corona, les figures estan diametralment oposades i les diferències d'alçada de cadascun del tipus crea un ritme variat, tot i la simplicitat de l'esquema, accentuat pel contrast de les representacions. Hem donat l'alçada total d'aquestes peces, però com estan lligades amb reblons a la corona només en resta visible una part. La figura 4 presenta gràficament l'alçada visible en cada cas i el contrast d'aquesta dimensió en cada element.

Els canelobres de Sispony són una parella amb la mateixa factura que el de La Massana, però amb diferències que radiquen al nus, únic i actuant com a suport de la corona als de Sispony mentre que al de La Massana n'hi ha dos, l'inferior decorat i el superior que no arriba a fer de suport. La creu central és d'una sola peça a La Massana i està composta de dues peces a Sispony. A més d'aquestes diferències, la

principal dissimilitud són els elements de la corona, que en els de Sispony representen únicament flors de lis, d'execució més refinada que els de La Massana, amb les fulles laterals corbades i les angulositats de la vertical menys acusades. Amb tota probabilitat, els dos canelobres de Sispony i el de La Massana tenen el mateix origen de forja, que encara està per investigar, però no seria descartable dins les pròpies valls de La Massana, o d' Ordino.

Altres canelobres de ferro

A Catalunya els canelobres de ferro existents són nombrosos, la seva procedència no sempre és coneguda però constitueixen un conjunt importantíssim. Del Pirineu podem fer referència als canelobres de Llívia, tres exemplars del mateix tipus amb petites variants. També en procedeixen de Sant Joan de les Abadesses –un model molt elemental–, de Castellar de n'Hug, complex i d'aspecte més proper als d'Andorra. Tot i que no es tracta d'un canelobre, fem esment d'un cendrer de La Seu d'Urgell de característiques paral·leles als canelobres que ens ocupen. De fet, els canelobres de peu poden adoptar múltiples tipus i semblen incrementar la decoració i elements a través dels segles medievals, com ja hem indicat. Les formes més usals són un de ben simple, amb peu, canya amb nusos i rematat amb un simple punxó o *uncus*, el segon es basa en un peu, canya també amb nusos i rematat amb una corona on la decoració s'enriqueix i els recursos són més variats. Efectivament, els canelobres de peu en corona són dels tipus més comuns que es conserven. Els canelobres d'Andorra poden relacionar-se amb un model sobre el que es realitzaven variacions decoratives, essent el més simple el de Cabrera, mancant, però, de decoració. N'hi ha procedents de Sant Martí de Provençals, de Tagamanent, Olot, Prats de Lluçanès, Cabrera i altres exemplars, d'origen desconegut, dels Museus de Vic i del Cau Ferrat de Sitges. Les representacions figuratives, com els orants de La Massana, són realment poc freqüents, ja que la majoria d'obres de forja insisteixen sobre motius decoratius vegetals, geomètrics, etc. Hi ha, però, figures de cèrvol en un dels canelobres del Museu Marés i també podem trobar dracs i representacions d'animals fantàstics.

La proximitat formal més patent és amb els canelobres de Tagamanent, ja assenyalats per Soler (1988) amb una corona de llum sense decorar, tija alta amb nusos i tres peus. La seva alçada és superior al de La Massana, un fa 160 cm. i l'altre 180 cm., essent el més alt de Catalunya en el nostre saber. L'alçada predominant dels canelobres està al voltant dels 160cm. (figura 5) i hi ha variacions, però indica que les espelmes podien il·luminar la zona per damunt d'un pla de visió imaginari dels fidels. Efectivament, a l'església de Sant Martí de La Cortinada, a Andorra, hi ha alteracions del pigment ocre produïdes per la combustió dels ciris que, cal suposar, devien anar en canelobres i estan situades a una alçada similar a la que hem donat com a mitjana. Es troben en un pilar fora del presbiteri i suggereixen que el repartiment de llum ocuparia la nau de les esglésies.

Des del punt de vista de la representació, es tracta d'una obra de caràcter popular, fora dels corrents artístics i coincideix en altres manifestacions, tot i que no tinguin res a veure, com el timpà de l'església de Mur, on els Mags que fan les ofrenes són tan esquemàtics com els personatges del canelobre de La Massana. En altres canelobres, no hi ha representacions comparables, però no es descarta que en forja s'explotés aquest tema.

La representació de figures d'orants és poc freqüent en el romànic, però des dels orígens de l'art cristià, les imatges dels orants romanen amb les braços aixecats i les mans obertes i es mantingué aquesta posició fins el segle XII, quan apareixen les figures disposades amb les mans juntes o creuades (Paul 1988). Aquests tipus es poden relacionar més clarament amb oferents o donants que, en aquest cas, serien els donants del canelobre. Les donacions a l'església eren habituals en època medieval, els laics deixaven terres amb molta freqüència i si eren nobles o monarques donaven objectes litúrgics de gran valor. No obstant, les representacions d'aquests personatges és molt rara abans del gòtic.

Algunes figures amb les mans juntes en actitud de pregar són conegudes en pintura romànica, com, per exemple, la taula central del frontal de Tosses on una ànima, entre Sant Pere i Sant Pau té aquesta actitud. Un gest similar el trobem en miniatures referides al sistema social feudal. Es un tema que no es relaciona amb donants a l'església fins el gòtic i per tant, la identificació de les figures del canelobre de La Massana amb aquest tipus de personatge, amb altres arguments que exposarem tot seguit i suposant que pugui ser una obra de l'època del romànic és excepcional.

Quant als altres elements, la interpretació de la T ens resulta difícil, puix és un símbol que pot identificar-se amb Sant Antoni Abat, amb l'ordre dels franciscans i amb Tarragona i cap de les tres possibilitats ens sembla adient en el conjunt de l'obra. Podria ser, també la inicial del nom dels donants. A la parròquia de La Massana, el 1176, signen la Concòrdia R. Torner i Mir de Torrent; el 1231, un tal Toyrr jurà fidelitat, junt amb altres homes d'Andorra, al bisbe de La Seu i el 1275, Ramon de Tor fou un dels que signà un conveni amb Roger Bernat III de Foix (Guillamet 1988). La manca d'elements per discutir-ho, deixa, pel moment, la qüestió oberta.

La conxa, símbol dels pelegrins, permet identificar els orants, que imaginem com a donants del canelobre, com a pelegrins. La pràctica de la pelegrinació era ben coneguda al món medieval i a Santiago anaven penitents i esperançats en la taumatúrgia del Sant. De les Valls d'Andorra, no hi ha en els documents entre els segles IX i XIII, cap referència a aquest tema, del nostre coneixement. Les flors de lis son un motiu molt estés en el món medieval, d'ampli simbolisme.

La cronologia d'aquests objectes és una mica difícil de precisar, ja que la perduració de formes i els gustos que podien expressar-se en llocs marginals obre molts dubtes, no obstant, una evolució general pot ser visible. Els de Sispony foren

datats del segle XIII, molt possible, però, pel moment, manquen arguments assegurar-ho.

En resum, el canelobre de La Massana devia ser, pot ser, una peça votiva oferida pels personatges representats com a orants i que, per raons ignotes, podien haver fet una pelegrinació a Santiago que agrairien d'aquesta manera, hipòtesi que si s'aproximés a la realitat podria encertar noves reflexions sobre la societat a Andorra i la funció de la religió. Tot i aquesta discutible asseveració, el cert es que es una peça amb la seva senzillesa, té l'interés de dur una gran càrrega de simbolisme –que nosaltres hem interpretat provisionalment així– i una història contada en les figures de la corona, sense paral·lels coneguts a Catalunya i als Pirineus.

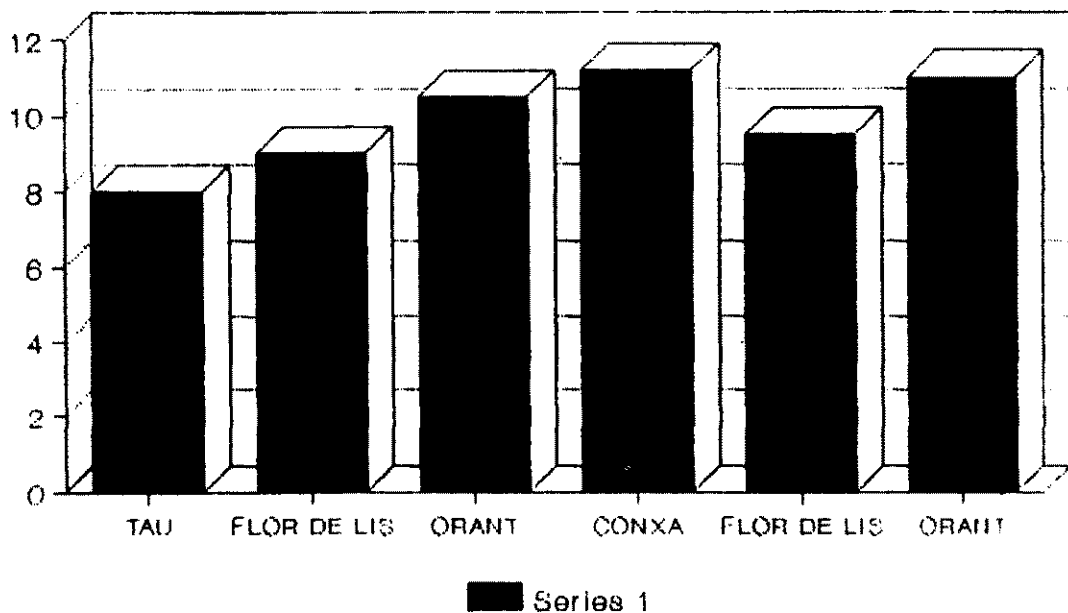

Fig. 1. Canelobre de la Massana, alçada de les figures.

BIBLIOGRAFIA

- BARAUT, C. (1989). *Cartulari de la Vall d'Andorra. Segles IX-XIII*. Andorra. Conselleria d'Educació i Cultura.
- GUDIOL, J. (1902). *Nocions d'arqueologia cristiana*. Vic.
- GUILLAMET, J. (1988). *Aproximació a la història social, econòmica i política d'Andorra. Segles IX-XIII*. Andorra la Vella. En premsa.

- PAUL, J. (1988). *La iglesia y la cultura en Occidente (siglos IX-XIII)*. Barcelona. Labor.
- SOLER, C. (1989). Sant Joan Sispony. Canelobre. AAVV *Andorra Romànica*. Andorra. Patrimoni Artístic Nacional. Conselleria d'Educació i Cultura. Fundació Enciclopèdia Catalana.

Elisenda Vives i Balmaña
Patrimoni Artístic Nacional
Andorra

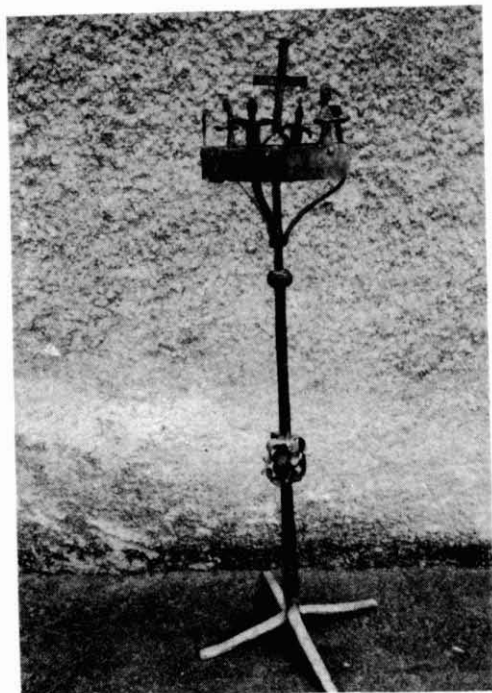

Fig. 1. Canelobre medieval de La Massana (Andorra)

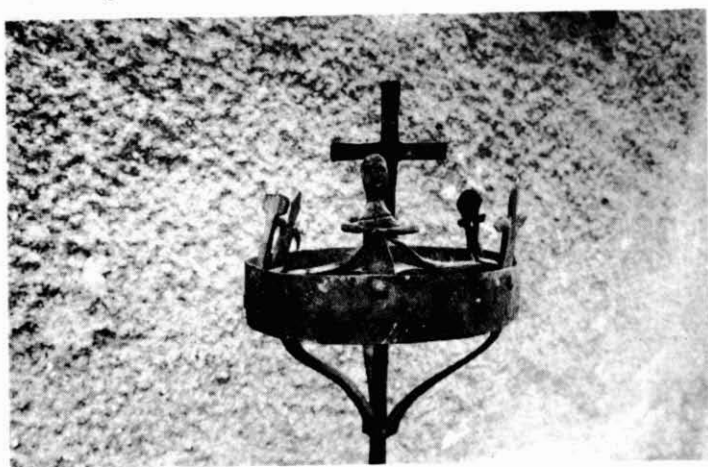

Fig. 2. Detall de la part superior del canelobre de La Massana.

Fig. 3. Figura d'orant, canelobre de La Massana

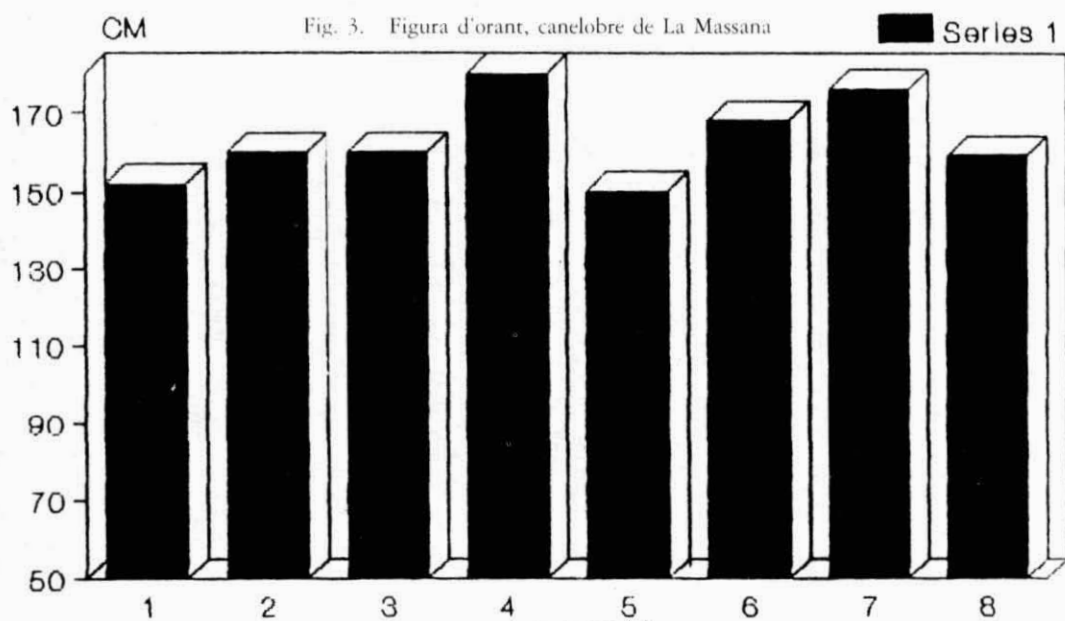

Fig. 4. Alçada de canelobres.